

Ziyodaxon USMONOVA,
Chirchiq Davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti
E-mail: usmanovaziyoda1991@gmail.com
Tel: (99) 3962521

F.f.n. dots.v.b. G.J.Tog'ayeva taqrizi asosida

THE PROBLEM OF FACT AND INTERPRETATION IN THE IMAGERY OF HISTORICAL REALITY (EXAMPLE OF LYRICS OF THE KHURSHID DAVRON)

Annotation

The article describes the attitude of the People's Poet of Uzbekistan Khurshid Davron to the repressions of the beginning of the 20th century based on historical facts. The literary environment, ideological and artistic updates during the period of reconstruction were analyzed based on the poet's poems created during this period.

Key words: Reconstruction politics, repression era literature, lyrical hero, experience, relationship between form and content.

ПРОБЛЕМА ФАКТА И ИНТЕРПРЕТАЦИИ В ОБРАЗЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ (ПРИМЕР ЛИРИКИ ХУРШИД ДАВРОНОВ)

Аннотация

В статье на основе исторических фактов описывается отношение народного поэта Узбекистана Хуршида Даврона к репрессиям начала XX века. На основе стихотворений поэта, созданных в этот период, проанализированы литературная среда, идейно-художественные обновления в период реконструкции.

Ключевые слова: Политика реконструкции, литература эпохи репрессий, лирический герой, опыт, соотношение формы и содержания.

TARIXIY VOQELIK TASVIRIDA FAKT VA TALQIN MUAMMOSI (XURSHID DAVRON LIRIKASI MISOLIDA)

Annotatsiya

Maqolada XX asr boshidagi qatag'onlarga O'zbekiston xalq shoiri Xurshid Davronning munosabati tarixiy faktlar asosida yoritilgan. Qayta qurish davridagi adabiy muhit, g'oyaviy-badiiy yangilanishlar shoirning shu davrda yaratilgan she'rlari asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Qayta qurish siyosati, qatag'on davri adabiyoti, lirik qahramon, kechinma, shakl va mazmun munosabati.

Kirish. XX asrning 80-yillariga kelib sobiq SSSRda har tomonlama tanazzul jarayonlari kuzatildi. Bu holat, ayniqsa, xalq turmush tarzi, ijtimoiy-siyosiy qarashlarida o'z aksini topdi. Ya'ni, insonlar ongiga singdirilgan g'oyalarning ma'nan eskirganligi, aslida qizil shiorlarning yolg'on bir xayol ekanligini hayotning o'zi ko'rsata boshladi. Bunday vaziyatdan cho'chigan sovet hukumati tomonidan turli rejalar tuzilib, 1985-yilda "Qayta qurish" nomi bilan tarixga kirgan yangi siyosiy harakatga kirishildi. Buning targ'ibotchilari "Qayta qurish" nomi bilan jamiyatni tubdan isloh etish, barcha sohalarda yangiliklarni targ'ib qilish, xalq hayotini yaxshilash, shu zaminda yashovchi millat va elatlarning manfaatlariga xizmat qiluvchi hayotiy zarurat yotganligini ta'kidladilar.

Ammo bu siyosatning asl maqsadi jamiyat hayotini sun'iy ravishda jadallashtirish, xalq ongi va shuurida partiya hukumatining ta'sirini mustahkamlashdan iborat edi. Bunday o'zgarishlar rahbariyat kutgan natijani berish o'rniga aksiga xizmat qildi. Buni birgina adabiyot sohasida ham ko'rish mumkin edi. Umuman olganda, madaniyat, adabiyotning rivoji bevosita tarixiy voqe'larga bog'liq ravishda sodir bo'ladi. Milliy o'zligimizdan ancha vaqt ayro tushgan xalqimiz fidoyilari tarixning bu evrilishlaridan samarali foydalandilar. Milliy qadriyatlarini tiklash, tarixga xolis ko'z bilan boqish va uni yoritish, ma'naviy merosga hurmat borasida sezilarli jonlanishlar ko'zga tashlandi. Bu davrda ijod maydoniga kirib kelgan yosh shoir va yozuvchilar badiiy tafakkurida hurfikrlik, xalq o'tmishini tiklash, yorqin kelajakka ishonch ruhi bilan sug'orilgan asarlar yaratish ehtiyoji paydo bo'ldi. Maishiy hayotdagi tanazzullar, ijtimoiy-iqtisodiy turg'unlik, madaniy merosdan mahrumlik kabi eng og'riqli nuqtalar muhokama markaziga olib chiqildi.

Ijodkorlar endi faqat kuzatuvchigina emas, balki xalq hayotida sodir bo'layotgan jarayonlarning faol ishtirokchisiga ham aylandi. Bu kabi evrilishlar hodisalar mohiyatini anglab yetish, teran tahlil qilish, ularni xolis baholash uchun imkoniyatlar eshigini ochdi.

Shu yillarda faol ijod qilgan ko'plab yozuvchi va shoirlarning asarlarida sovet hukumatining yolg'onlarini fosh etishga qaratilgan fikrlar, obrazlar maydonga kela boshladi. Bu davr badiiy adabiyoti hamda adabiyotshunosligidagi inqilobiy hodisalarning eng avvalida qatag'on qurbonlarining mash'um taqdiri, vatan oldidagi xizmatlari, ular haqidagi tarixiy haqiqatning qayta tiklanishiga qaratilgan e'tibor diqqatga molikdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. M.Jo'raev, R.Nurullin, S. Kamolovlar tomonidan tuzilgan "O'zbekistonning yangi tarixi. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida" kitobi mazmuni bilan tanishar ekanmiz, "Sovet davlati o'z tarixining dastlabki davridan boshlab uzluksiz ravishda milliy kadrlar, olimlar, adabiyot va san'at arboblari safini «tozalab kelgan». Ana shunday «tozalash» kampaniyalari natijasida Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Elbek, Usmon Nosir singari qatag'on qurbonlariga emas, balki o'z ajallari bilan vafot etgan M.Behbudiy, A.Avloniy, A.Alaviy singari o'nlab yozuvchilar ham «xalq dushmani» deb e'lon qilindi va ular adabiyotimiz tarixidan sun'iy ravishda chiqarib tashlandi. Kommunistik partiyaning XX syezdidan keyin begunoh qamalgan qator yozuvchilar oqlanganiga qaramay, Cho'lpon va Fitrat singari yozuvchilarning adabiy xizmatlarini tiklash oson bo'lmadi. Sovet tuzumining mahalliy «posbonlari» ularning ijodkor sifatida oqlanishi va asarlarining xalqqa qaytarilishiga tish-tirnoqlari bilan qarshilik ko'rsatdilar"[4] – degan ma'lumotlarga duch kelamiz. Tadqiqotda aynan mana jarayondagi adabiy muhit, undagi o'zgarishlar, shoir va yozuvchilarning kayfiyati, badiiy adabiyotning mavzu ko'lamini tahlil etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy, semantik-struktural, sotsiologik va psixobiografik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Oshkorlik davriga kelib, jadid namoyondalarining asarlari qisman qayta tiklandi, gazeta va jurnallarda chop etilib, xalqqa yetkazildi, ular faoliyatiga doir izlanishlar amalga oshirildi. Milliy adabiyotimiz tarixiga oid

manbalar, tarixiy shaxslar hayotining to'g'ri talqindagi badiiy ifodasi Xurshid Davron ijodining ham karakterli xususiyatlaridan biriga aylandi. Masalan, "Qodiriyning so'nggi surati", "Kechir asrim", "Qodiriyning o'qib", "Bu odam uyida kitob asramas", "Cho'lpon", "Usmon Nosir", "Vataniga qurbonlar qaytsa", "Abdulhamid Cho'lpon", "1937-yil", "Shoirlarni otgan jallodlar" kabi bir qator she'rlari aynan jadidlar ijodini o'rganish, ular haqidagi asl haqiqatni xalqqa yetkazish, vatanning mard o'g'lonlari tarixini badiiy talqin etishga bag'ishlangan. Asarlarning har bir satrida millatparvar jadid ziyolilariga xos hassoslik va Xurshid Davronning olovli nafasi uyg'unlashib ketgandek taassurot uyg'otadi. O'z yurtida ko'rgan qatag'on va xorlik, zulmga qarshi faryod va eng yomoni jonidan ortiq sevgan xalq nomidan "xalqning dushmani"ga aylantirilgani shoir qalbida alamlı iztiroblarni yuzaga keltiradi. Millat oydinlarining o'z yurti va erki uchun kurashgani holda qatliom etilgani, bu bevosita va bilvosita sovet hukumati "qatag'on mashinasi"ning ijrosi o'laroq voqe bo'lgani, lekin bu holat ona xalq qalbidan, ko'zidan yashirin tutilgani asl haqiqatni anglagan shoirmi cho'ng iztirobga soladi:

Bu odam uyida kitob asramas,
Chunki u kitobdan juda qo'rqadi.
Bu odam kitobning o'zidan emas,
Kitobda bitilgan So'zdan qo'rqadi [3].

Mazkur misralar aynan oshkorlik davrida yozilgan bo'lib, shoir qalbida uyg'ongan og'riq va achinish betakror asarga aylangan. Ko'rinib turibdiki, mazkur she'r tarixiy jarayon, jamiyatdagi o'zgarishlar natijasi bo'lib, asarni tabiiy ravishda sotsiologik metod asosida tahlil qilishni taqazo etadi. Taniqli adabiyotshunos olim Bahodir Karimov: "Bu metod negizida badiiy adabiyotga ijtimoiy hodisa sifatida qarash yetakchilik qiladi. Adabiyot namunalarini shu usul bilan tadqiq etishda asosan jamiyatdagi ijtimoiy hodisalarni, madaniy muhit, adabiy-tarixiy shart-sharoitni inobatga olish muhim sanaladi," [1] – deb takidlaydi. Bu bilan biz shoir ijodida jamiyat tarzi ifodalangan degan, fikrdan yiroqmiz. Lekin o'sha davrdagi yetilgan sharoit unutilgan kechmish, milliy adabiyotning asl mohiyatini maqsad qilgan asarlarni xalq qalbiga qaytarish ehtiyojini maydonga keltirgan edi. Shu nuqtai nazardan, yuqoridagi parcha Xurshid Davron ijodiy konsepsiyasida lirik qahramonning ruhiy olamini, ijtimoiy holatini juda aniq va teran ifodalashga yo'naltirilganini ko'rish mumkin. Mashhur rus adabiyotshunos olimi V.G.Belinskiy to'g'ri ta'kidlaganiday: "...lirik asarning mazmuni obyektiv voqeaning taraqqiyoti emas, uning mazmuni – subyektning o'zi va u orqali o'tgan hamma narsadir"[2]. Mazmun ko'ra, o'quvchiga shoirming hislari, iztiroblari, uni qayg'uiga solgan voqelikka bo'lgan munosabati, ya'ni lirik kechinmalarining o'tishi tabiiy holatdir. Muallifning badiiy niyati o'quvchida lirik qahramonga nisbatan nafrat tuyg'usini shakllantirish emas, aksincha, tarixiy sharoit yuzaga keltirgan vaziyatda naqadar achinarli hollarning ro'y berganini ifodalash ekanini ko'zdan qochirish lozim.

She'rdagi lirik qahramon kim? Nega u kitobdan qo'rqadi? So'zning zalvoridan shunchalik hadiksiraydigan kimsa nega kechalari kitob o'qiydi? She'rni o'qir davomida shoir bizni chuqur mushohadaga undaydi. Zero, kitob va kitobxonlik madaniyatini har zamonda targ'ib qilish ulug'lanku. Biz bu kabi misralar qatiga yashiringan haqiqatlarni anglashimiz uchun, yanada ochiqroq tahlil qilishimiz uchun yondosh manbalardan ham xabardor bo'lishimiz kerak. Masalan, tarixning qaysi puchmoqlarida ilm xo'rlandi, olim dushman sanaldi kabi savollar qarshimizda bo'y ko'rsataveradi. Vaholanki, keltirilgan misralarda lirik qahramon kitobning ahamiyatini tushungan, kitobdan kitobni farqlay oladigan darajada ongli ekanligi anglashilib turibdi. Bu toifa kishilar uchun davr siyosatiga mos fikrlash, har qanday holatda ham o'z mulohazalarini oshkor etmaslik, tarozining qay pallasi og'ir kelsa shu tomonning yo'rig'iga yurish xosdir. She'ming ilk satrlaridayoq shoir o'quvchini holatni anglashga emotsional jihatdan tayyorlab boradi. Oddiy ko'z bilan qaraganda kitob qandaydir axborotni jamlagan predmet. Axborotga bo'lgan ehtiyoj va yondashuv kitobxonning saviyasi va dididan darak beradi. Shuning uchun, muayyan kitob ham har bir inson hayotida muhim ahamiyat kasb etavermaydi. Kitobning muqaddasligi uning mazmuni, undagi haqiqatlar bilan bog'liq.

Shoir o'z fikrini izohlash uchun keyingi misralarda buning isbotini keltiradi. Shu sababli ham lirik qahramon kitobda yozilgan "So'z"lardan qo'rqadi. Asr boshidagi siyosiy va ijtimoiy holatga diqqat qilsak, diniy mavzudagi xalqni ma'rifatga chorlovchi muqaddas kitoblar, tasavvufiy adabiyotlar, jadid ziyolilarining asarlariga nisbatan taqiq qo'yilganiga guvoh bo'lamiz. Ularni qoralab tanqidiy maqola yozganlar ham o'zimizdan. Shoir bu satrlarda "mehrobdan chiqqan chayonlar", "milliy ziyonli ziyoli"lar, ya'ni vulgar sotsiolizm tarafdorlarini ayovsiz fosh etadi. Bu kimsalar jadidlarning millatparvarligini ko'rib, tan bergani holda, jonini saqlab qolish qo'rquvi, qolaversa, partiya manfaatlariga qarshi chiqmaslik uchun ham ular haqida bir yoqlama fikrlashga majbur. Jadidlarning qatag'onga uchrashi, adabiy merosining qalmoqli qismlari izsiz yo'qolishida ularning ham hissasi bor. Lekin ular orasida ham vijdonlilari borligini Xurshid Davron inkor etmaydi. Iste'dodlarning yonida har zamon iste'dodsizlar bo'lgan. Alloh nazar etgan haqiqiy iste'dod sohiblarining asl dushmanlari ham aslida iste'dodsiz kimsalardir. She'rdagi lirik qahramon zamondosh ijodkorlarning yutuqlaridan zimdan eziladi, qora hasad tunlari ko'zidan uyqusini oladi. Bu kimsa hatto o'z farzandlaridan ham yashirib, eshik-derazalarni zichlab, zanjirlab varaqlari kuyib ketgan kitoblarni ko'zda yosh bilan o'qiydi:

Varaq-lari kuygan kitobni olib
O'qiydi – ko'zidan yosh oqa boshlar
Va hasad toshlari bo'g'ziga to'lib
O'qigan varag'in olovga tashlar.

1986-yilda yozilgan bu she'r yaqin o'tmishimizning eng qora kunlaridan hikoya qiladi. Shoir – shoirga dushman. Satrlardan lirik qahramonning o'zi ham ijodkor ekanligini payqash qiyin emas. Uning qalbini o'rtovchi aybdorlik hissi bora-bora hasadga aylanadi. Tarixiy voqealarga real ko'z bilan qarash, uni har tomonlama tahlil etish, ijtimoiy hodisalarni hisobga olish, teran munosabat bildirish Xurshid Davron ijodidagi eng yetakchi tamoyillardan biridir. Garchi lirik turdagi asarlarga voqeaviylik asos qilib olinmasa-da, she'rni o'qish davomida bo'layotgan voqealar, lirik qahramonning ichki kechinmalari, achinarli hayoti o'quvchi ko'z oldida namoyon bo'ladi.

Ijodkor qalbidagi tuyg'ular tarixiy voqelik ta'sirida yuzaga chiqqani uchun ham bu tuyg'ular girdobidan osonlikcha chiqib ketolmaydi. Davomli o'ylar, hayot tajribasining oshib borishi, voqelikning shoir yuragida tobora chuqurroq ildiz otishiga zamin yaratadi. Shoir xayolini band etgan bu holat uning keyingi ijodida yanada jo'shqinroq tarzda evolutsiyaga uchraydi. Avvalgi she'rdagi achinish, kuyinish hissi keyingi ijod mahsullarida o'tmishdagi xatolarni tan olish va unga barham berishga urinish kabi yozg'irishlar bilan o'rin almashadi.

Shoirming iztiroblari "Vataniga qurbonlar qaytsa" she'rida yanada aniq va yorqin tasvirlanadi. Bu she'rni avvalgi she'rning mantiqiy davomi sifatida ko'rish mumkin. Endi shoir bir xoinning iztiroblariga emas, butun xalqqa murojaat qiladi.

"Sen kim bilan?" so'rasa davr,
"Sen kim bilan?" so'rasa yillar,
Javob bering qo'rqmay birma-bir,

Toshdek qotib qolmasin tillar.

Shoir xalqni hukmron mafkuraga nisbatan ochiqchasiga kurashga chorlayotgani ma'lum bo'ladi. O'z fikrini hur, ozod shaklda ifodalay olish uchun xalqqa murojaat qilmoqda. O'z davrida xalq nomidan ish ko'rganlarni keskin qoralaydi. She'rning boshlanishidayoq shoir qurbon va qotil ziddiyatini keltiradi. Tinglovchini she'rning ruhiyatiga olib kiradi. O'lis yillardan aks-sado berayotgan kishanlarning zangini eshitmaslik o'sha mudhish jinoyatlarga teng ekanligi, sukut saqlashning oqibati qotilliklarga sheriklik bilan o'lchanishini hayqirib aytadi. Shoirlar bashorat qilishga moyil bo'ladilar. Xurshid Davron ham mustabid tuzumning asriy uyqusini buzgan istiqlolning yengil shabadalarini oldindan sezadi.

Kun keladi, qattol kun kelar

Yuz o'girar bizdan bolalar,

Va "Qotil" deb, "Sotqin" deb bizni –

Ha, bizlarni ko'rsatar ular.

"Sof lirik asar go'yo bir kartinaga o'xshaydi, lekin unda muhim narsa kartinaning o'zi emas, u bizda uyg'otgan sezgidir"[2], - deydi Belinskiy. Bundan kelib chiqadiki, she'rning moddiy asosi, ya'ni shoirning ifoda yo'sini emas, she'rda ifodalamoqchi bo'lgan fikr ahamiyatga molikdir. Lirikada konfliktning ko'zga tashlanishi biroz qiyinroq. Ammo bu kabi ijtimoiy muammolar yuzasidan mushohada yuritilayotganda asar syujeti, shakl va mazmun mutanosibliigi muhimdir. Misralarni tahlil qilish davomida Xurshid Davronning so'zga talabchanligini, har bir kalomga nisbatan mas'uliyat hissi bilan yondashishiga amin bo'lamiz. Xususan, yuqoridagi jumlada uchrovchi "qattol" so'ziga "O'zbek tilining izohli lug'ati"da quyidagi uch xil ta'rif beriladi:

Qotil, o'ldiruvchi. Odam o'ldiruvchi, xunxo'r, qotil;

Ko'chma ashaddiy, yovuz;

Ko'chma juda ham qattiq, keskin [5].

Shoir ushbu baytda qattol, qotil, sotqin so'zlarini ketma ket qo'llash orqali tanosub san'atini yuzaga keltirish orqali o'quvchiga nisbatan badiiy-estetik ta'sir kuchini yanada oshiradi. She'r boshlanishida qurbon sifatida tilga olingan zotlar yakunda haq ekanliklari isbotlanadi, ammo qotil so'zi asarda yetti bor tilga olinadi va har gal shu so'zga murojaat etilganda uning dahshati darajama daraja oshirib boriladi.

Toki silqib kuymasin bag'ir,

Toki shodmon kutaylik tongni,

Toki olib bormaylik, axir,

Kelajakka qonni, yolg'onni.

Xuddi shunday Toki bog'lovchisini misra boshida takror qo'llashdan maqsad she'rga zeb berib anafora san'atini yuzaga keltirishdan iborat emas. Shoir qalbida yorqin, shodmon tonglarning otishiga kuchli ishonch bor, zero qayta qurish siyosati davridagi parokandalik kishilar qalbida, ayniqsa, ziyoli qatlam ongi va tafakkurida zulmat tunlar bag'rini yorib chiquvchi tonglarning erkin nafasiga bo'lgan ichki ishonchni mustahkamladi.

Xulosa va takliflar. Shoir she'rning tematik kompozitsiyasini shunday mohirona yaratganki, o'quvchida lirik qahramonga nisbatan bir vaqtning o'zida achinish va nafrat hissini birdan qo'zg'ay oladi. Haqiqiy ijodkorning havasmandlardan farqi ham shunda: u bir ifodaga bir necha ma'noni singdira oladi. Shoir adabiyot maydoniga kirib kelganidayoq soxtalikdan qochdi, haqiqiy hayotni bor dardlari, iztiroblari bilan birga kuyladi. Yurakdan chiqqan har bir satr sodda ifodalarda o'z muxlislari qalbida abadiyatga muhrlandi. Qolaversa, tarixiy voqelikning o'ziga xos poetik ifodasi, millat taqdiriga kuyunish hamda qalam va iste'dod qarshisidagi mas'uliyat shoirning keyingi asarlarining bosh konsepsiyasiga aylandi. Dastlab kichik lirik asarlardan boshlangan tarixning badiiy talqini keyinchalik yirik epik asarlarga qadar yuksalib bordi.

ADABIYOTLAR

1. Karim B. "Ruhiyat alifbosi". – T.: "G'afur G'ulom" NMIU, 2018.
2. Belinskiy V. G., Tanlangan asarlar. T.: O'zbekiston SSR davlat nashriyoti, 1955.
3. Xurshid Davron. "Bahordan bir kun oldin". – T.: "Sharq", 1997.
4. O'zbekistonning yangi tarixi. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida //Tuzuvchilar: M.Jo'raev, R.Nurullin, S. Kamolov va b; — T.: "Sharq", 2000.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati Q harfi. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi